

gilerle konturlanan beyaz mermerle kaplanmıştır. Kapı açıklığının üzerinde siyah-beyaz taşlardan oluşan yuvarlak kemerin çevrelediği sülüs hatlı mermer kitâbe 1212 (1797) tarihini vermektedir. Birbiri içine açılan sade kapılarla girilen bu mekânlar düz örtülüdür. Harimin avluya açılan kemerlerinin arası ahşapla kapatılmış, kuzeydoğu duvarı daha kısa tutulan avlu dört yönden revaklarla kuşatılmış, kompozit başlıkların ve yüksek impostların bulunduğu sütunlara oturan at nalı kemerlerin taşıdığı 3,5 m. genişliğindeki revaklar zemini mermerle döşenmiş avludan bir seviye ile yükseltilmiştir. Sade silmelerle çevrelenen at nalı kemerlerin üzerinde aralarında renkli taş süslemelerin bulunduğu silmeler bütün avlu cephelerini dolanmaktadır.

Avlunun batı köşesinde yer alan minare 9 m. genişliğinde, 44 m. yüksekliğinde kare bir kule şeklindedir. Minarenin alt bölümü revakların çatı hizasına kadar düz bir yüzey halinde yükselmektedir. Alt kısımdan iki kalın konsolla ayrılan gövde en altta beş sütunçeye bağlanan dilimli kör kemerlerle kaplanmış, sarı renkli taşlarla oluşturulan düz bir yüzey üzerinde bulunan bu düzenleme minare gövdesinin dört cephesinde tekrarlanmıştır. Gövdenin üstünde, alternatif dizilen siyah-beyaz taşlarla dolgulanan düz bir yüzeyden sonra her cephede beşer yüksek at nalı kemerle dışa açılan şerefe bulunmaktadır. Bunun üzerinde ince uzun dendanlar gelmektedir. Daha kısa tutulan şerefe bölümü dört yöne siyah-beyaz taşla örülen at nalı kemerlerle açılmaktadır. En üstte yeşil renkli prizmal külâh ve alem yer almaktadır. Camiye XVII. yüzyılda eklenen, harim ve avluyu kuzeydoğudan çevreleyen revaklara dışarıdan on iki basamaklı merdivenle çıkılmaktadır. Revaklar, kıbleye dik uzanan at nalı kemerlerle birbirine bağlanan ve biri caminin doğu duvarına bitişik üç sıra halinde dizilen kırk sekiz sütunla taşınmaktadır. Kare altlıklar üzerindeki mermer sütunlar Hafsî tipi sütun başlıklarına sahiptir. 54 × 6,5 m. boyutlarındaki dikdörtgen planlı bu bölümün üstü düz çatı ile örtülmüştür.

Tunus'ta inşa edilen ilk yapılardan olan Zeytüne Camii'nde bu bölgedeki diğer camilerde olduğu gibi çok destekli plan şeması uygulanmıştır. Ortadaki daha geniş, kıbleye dik uzanan neflerin mihrap önünde enine bir nefle kesilmesinden meydana gelen plan, ilk inşa tarihi 670 yılına kadar inen ve sonraki dönemlerde yapılan onarımlarla günümüze gelen Kayrevan'daki Sîdî Ukbe Camii'nde görülmektedir;



Zeytüne
Cami'i'nde
orta sahndan
mihraba
bakış

sonraki dönemlerde de Mağrib camilerinde yaygın biçimde uygulanmıştır. Muvahhidler'in bir eseri olan Tinmel Camii ve Meraķeş Kütübiyye Camii ile Meriniler'den kalan Tâze (Tâzâ) Camii (1291) bu planın görüldüğü yapılardır. Osmanlı döneminde Tunus'ta inşa edilen Hammûde Paşa Camii de (1655) aynı düzenlemeye sahiptir. Zeytüne Camii plan şeması, revaklı avlu düzenlemesi ve kare gövdeli yüksek minaresinin yanı sıra mermer sütunların üzerindeki at nalı kemerleri, iki renkli taş kompozisyonları ve alçı süslemeleriyle Tunus'ta daha sonraki dönemlerde yapılan camileri etkilemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

G. Marçais, *Manuel d'art musulman*, Paris 1926, I, 34-36; Slimane Mostafa Zbiss, *Monuments musulmans d'époque husseynite en Tunisie*, Tunus 1955, s. 13; a.mlf., *el-Kıtabü't-Tünisiyye fi'te'avvürîhâ*, Tunus 1959, s. 20-21; a.mlf., *Les monuments de Tunis*, Tunus 1971, s. 9-12; a.mlf., *Haule medineti Tunis el-atîka: La médina de Tunis*, Tunus 1981, s. 17; a.mlf., "el-Câmi'ü'z-Zeytûnetü'l-ma'mûr", *el-Hidâye*, sy. 4, Tunus 1982, s. 44-66; sy. 5, s. 19-21; sy. 6, s. 78-80; D. Hill – L. Golvin, *Islamic Architecture in North Africa*, London 1976, s. 95-96; A. Papadopoula, *l'Islam et l'art musulman*, Paris 1976, s. 504; Tâhir el-Ma'mûrî, *Câmi'ü'z-Zeytüne ve medârisü'l-'ilm fi'l-'ahdeyni'l-Haḫḫî ve't-Türki*, Tunus 1980; Mohamed Masmoudi – Jamila Binous, *Tunis: La ville et les monuments*, Tunus 1980, s. 85; Muhammed B. Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd fi'l-kadîm ve fi'l-cedid* (nşr. Hammâdî es-Sâhîlî – Cîlânî b. Yahyâ), Tunus 1985, s. 41-54;

Muhammed b. Osman el-Haḫḫî, *Târîhu Câmi'i'z-Zeytüne* (nşr. Cîlânî b. Yahyâ), Tunus 1985; K. A. C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Aldershot 1989, s. 387; A. Pellegri, "Mosquées et zaouïas de Tunis", *Cahiers Charles de Foucauld*, sy. 2, Paris 1950, s. 220-232; Abdülazîz Devletî, "el-'Anâşîrü'l-Ağlebiyye fi'taşmîmi Câmi'i'z-Zeytüne", *el-Hidâye*, sy. 2-3, Tunus 1980, s. 78-80; Khalifa Chater, "Zaytûna", *EI²* (İng.), XI, 488-490.



KADİR PEKTAŞ

İlim ve Kültür Tarihindeki Yeri. Adını inşa edildiği yerde bulunan zeytin ağacından aldığı rivayet edilir. Ayrıca bu ismin, zeytinyağının ışık yayması gibi ilim ışıklarını bölgede yayması arzusuyla, Nûr sûresinin 35. âyetinde Allah'ın nurunun temsili için verilen örnekte geçen zeytüne kelimesinden geldiği de ileri sürülmüştür (Tâhâ el-Velî, s. 562). Zeytüne Camii 80 (699) yılından hemen sonra önemli bir ilim merkezi haline gelmiş, 120 (737) yılından itibaren burada seçkin âlimlerin çevresinde ilim halkaları teşekkül etmiştir. Ebû'l-Arab'ın *Ṭabaḫât*'ında dokuzunu tanıttığı bu âlimlerin en meşhurları Ebû Muhammed Hâlid b. Ebû İmrân et-Tücbî, Amr b. Râşid el-Kinânî, Ebû Yezîd Abdülmelik b. Ebû Kerîme el-Ensârî, Ebû Küreyb Abdurrahman el-Meâfirî'dir.

Mâlikî mezhebini bölgede yaymaya başlayan İbn Ziyâd el-Absî, Tunus'ta yetişen ve derslerini Zeytüne'de veren en önem-

ZEYTÜNE CAMİİ

li âlimlerden biridir. Ağlebîler döneminde Ebû İbrâhim Ahmed b. Muhammed ve kardeşi II. Ziyâdetullah tarafından yeniden yaptırılan Zeytûne Camii, Tunus'u başşehir edinen Horasânîler devrinde de bölgenin önemli bir ilim merkeziydi. Burada yetişen çok sayıda fakih bölgedeki şehirlerde kadılık görevini üstleniyordu (Bekrî, II, 697-699). Tunus şehri Hafsîler döneminin başlarında (1228 civarı) ilmî faaliyetler açısından Kayrevan'ı gölgede bırakacak duruma geldi. Cuma ve bayram namazlarının kılındığı Zeytûne Camii, el-Câmiu'l-A'zam diye adlandırılırdı. Sultanlar ve devlet adamları Tunus'ta başka cami ve medreseler inşa ettirmiş, bunun yanında Zeytûne Camii'ne ayrı bir itina göstermişlerdir. Bu sayede ilmî faaliyetler hızla gelişmiş, bölgenin diğer şehirlerinden ve Endülüs'ten gelen pek çok âlim Tunus'a yerleşerek bu faaliyetlere katkıda bulunmuştur. Bu süreçte medreselerle camilerde yapılan dersler arasında bir fark bulunmuyor, buralarda Mâlikî fıkhiyla birlikte diğer dinî ilimler de okutuluyordu.

Zeytûne Camii'nde eğitim ve öğretim VII. (XIII.) yüzyılın ortalarından itibaren büyük canlılık kazandı ve caminin şöhreti bölgede yayıldı. Tunus'un yanı sıra Fas, Cezaire ve Sudan'dan öğrenciler gelmeye başladı ve cami Kuzey Afrika'nın en önemli ilim merkezlerinden biri oldu. Aynı yüzyılın sonlarında Zeytûne Camii etrafında önemli gelişme gösteren ilmî hareket Mâlikî mezhebinin bölgede yeniden güçlenmesini sağladı. Bu dönemde Zeytûne Camii'nde yetişip orada müderrislik yapan âlimlerin en meşhurları Ebû'l-Kâsım b. Ebû Bekr İbn Zeytûn, İbn Arafe, Ebû Mehdi İshâ el-Gabrîni, Ebû'l-Kâsım el-Burzûlî, İbn Bezîze, Muhammed b. Hilfe el-Übbî, Ebû'l-Kâsım İbn Nâcî, Ebû Hafs Ömer el-Kılışânî, İbn Haldûn, Muhammed b. Kâsım er-Rassâ', Ahmed el-Misrâtî ve Ebû'l-Berekât İbn Ufûr'dur.

Daha önceki dönemlerde Zeytûne Camii'nde bir esas konulmadan talebelerin istekleri ve hocaların tercihihine göre geleneksel biçimde yürütülen öğretim VIII. (XIV.) yüzyılda belirlenen kurallar, geliştirilen metotlar, verilen icâzetlerle düzenli bir hale getirildi ve üniversiteye benzer bir statü kazandı. Bu kuralları koyan Hafsî sultanları ve devlet adamları müderris ve talebenin ihtiyaçlarının karşılanması için vakıflar tahsis ettiler. Burada dinî ilimlerin yanı sıra edebî ilimler, tıp, astronomi ve riyâziye başta olmak üzere felsefî ve akfî ilimler de okutuluyordu. Hafsî sultanları, Zeytûne Camii'nde kütüphaneler kur-

du. Sultan Ebû Fâris Abdülazîz, el-Maksûretü'l-Azîziyye adı verilen kütüphanesine 30.000 ciltten fazla eser vakfetti, daha sonra vakfedilenlerle birlikte kitapların sayısı 200.000'e ulaştı. Sultan Ebû Amr Osman, 854'te (1450) sarayındaki kütüphaneleri Zeytûne Camii'nde yapılan yeni bir kütüphaneye bağışladı. Saraydaki nâdir yazma eserler de oraya nakledildi. V. Muhammed el-Mütevekkil'in burada kurduğu Abdaliyye Kütüphanesi için yazma eser satın almak üzere İspanya'nın Şâtibe şehrine gönderdiği âlimler 3000 eserle geri döndüler. Aynı dönemde biri cuma ve bayram namazlarını, diğeri vakit namazlarını kıldırın iki imamın görev yaptığı camide her gün Kur'an-ı Kerîm ve hadis okunuyordu. Ebû Fâris Abdülazîz, Zeytûne Camii'nde ikindiden önce *Şahîh-i-Buḥârî*, ikindiden sonra *eş-Şifâ'* ve *et-Terḡîb ve't-terhib* okutulmasını emretmişti. Ebû Amr Osman, 866 (1462) yılında Endülüs'ten hediye olarak gönderilen kıymetli bir mushaftan her gün sabah, öğle ve ikindi namazlarından önce Kur'an okumaları için güzel sesli dört hâfız görevlendirmişti.

Zeytûne Camii, Hafsîler'in çöküş dönemlerinde ilmî canlılığını kaybetmeye başladı. İspanyollar'ın Tunus'u işgal etmesi ilmî faaliyetleri durma noktasına getirdi. İspanyollar, 1535 ve 1573'te Tunus'a girdiklerinde Zeytûne kütüphanelerindeki kitapların çoğunu yaktılar, sokaklara dökerek atlara çığnettiler, bir kısmını da papalığın kütüphanesine götürdüler. Bu durum İspanyollar'ın 1574'te Tunus'tan çıkarılmasına kadar devam etti. İspanya'nın Tunus'u işgali sebebiyle ülkedeki âlimlerin önemli bir kısmı başka bölgelere gitmişti. Bölgenin kesin biçimde Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından âlimlerin çoğu geri dönünce ilmî hayat tekrar canlandı. Osmanlı egemenliği sırasında askerlerin yanı sıra ülkenin çeşitli bölgelerinden şehre göç edenlerle birlikte şehirdeki Hanefîler'in sayısı büyük oranda arttı. Bu arada Tunus'a gelen pek çok Hanefî fakihî cami ve medreselerde Hanefî fıkhiını öğretiyordu. "Dâyılar" devrinde özellikle XVII. yüzyılın başlarında Endülüs'teki müslümanların İspanya tarafından toptan sürgün edilmesi üzerine yoğunluk kazanan göç esnasında Tunus'a gelen Endülüslü âlimler Zeytûne'nin ilmî faaliyetlerine katkı sağladı. Bu dönemde Zeytûne'de ders veren müderrisler arasında Âşûr el-Kosantîni, Muhammed Hammûde, Fetâte, Muhammed el-Gumârî, Ebû Abdullah Muhammed Zeytûne ve Şeyh Muhammed Seâde sayılabilir.

1705-1735 ve 1756-1957 yılları arasında hüküm süren Hüseyinîler devrinde askerî ve iktisadî alanlarda islahat yapan I. Ahmed (Paşa), 1842'de Zeytûne Camii'nde geleneksel biçimde yürütülmekte olan öğretimi yeniden düzenledi. 1 Kasım 1842 tarihinde eğitim ve öğretimi yürütmek üzere iki Hanefî ve iki Mâlikî fakihinden meydana gelen nezâretü'l-ilmîyye heyeti oluşturuldu. Camide ders vermek için on beş Mâlikî ve on beş Hanefî fakihî görevlendirildi. Müderrislerin tatil günleri dışında her gün istedikleri iki ilim dalından iki ders okutmaları kararlaştırıldı (müderrislerin listesi için bk. M. Azîz b. Âşûr, s. 90-92). Bu düzenleme Zeytûne'yi daha canlı hale getirdi. Tunus'un diğer şehirlerinden ve komşu ülkelerden gelen talebelerin sayısı hızla arttı. I. Ahmed Bey, İspanyol işgali sırasında tahrip edilen kütüphanelerden birini yeniletti ve buraya el-Mektebetü'l-Ahmediyye adını verdi. Mehmed Sâdık Paşa 1875'te Abdaliyye Kütüphanesi'nin olduğu yere el-Mektebetü's-Sâdıkiyye'yi yaptırdı.

Mehmed Sâdık Paşa zamanında, Vezir Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Zeytûne Camii âlimlerinden ve devlet adamlarından teşkil ettiği bir heyetin hazırladığı fermanla Zeytûne Medresesi'nde islahat yapıldı (Ocak 1876). Altmış yedi maddelik menşurda Zeytûne Camii'nde okutulacak dersler ve bunların üç merhalesi, müderris ve öğrencilerin durumu, eğitim ve öğretimin düzenlenmesi için kurulan nezâret heyetinin görevleri ve öğretim yılının sonunda yapılacak imtihanlarla ilgili kurallar belirlendi. Üç kademeli eğitimin birinci, ikinci ve üçüncü kademelerinde okutulacak kitaplar tesbit edildi. Hayreddin Paşa'nın bu islahatın yürütülmesiyle ilgili bir müsteşar ve camide ona yardım edecek iki görevliyi tayin etmesiyle devlet camideki öğretimi doğrudan kontrol altına almış oldu. Bununla birlikte Hayreddin Paşa'nın programa dahil etmek istediği modern bilimlerin okutulması teşebbüsü bazı muhafazakâr âlimlerin karşı çıkması yüzünden uygulanma imkânı bulamadı. Ancak yapılan islahat, Zeytûne Medresesi'nin gelişmesini ve dönemin en önemli ilim kurumları arasına girmesini sağladı. Bu dönemde ders okutan hocaların başında Ömer b. Şeyh, Sâlim Bû Hâcib, Ebû Abdullah Muhammed b. Osman es-Senûsî, Muhammed en-Neccâr, Muhammed en-Nahlî ve Mahmûd b. Hoca geliyordu.

Fransız himayesi döneminde (1881-1956) Zeytûne'de yeni düzenlemeler yapıldı. 1898'de Zeytûne âlimleri ve sömür-

ge yönetimi temsilcisinin katıldığı bir ıslah heyeti teşkil edildi. 1910'da ikinci defa teşkil edilen ıslah heyetinin kararıyla Kayrevan, Sûse, Sefâkus, Tûzer ve Kafsa'da Zeytûne'ye bağlı beş şube açıldı. 1912'de yapılan, medrese sisteminin ele alındığı eğitim şûrasında ibtidâiyye, mütevasıta ve âliye olmak üzere üç kademedeyen meydana gelen sistem kabul edildi. 1924'te yine bazı düzenlemeler yapıldı. 1930'da gerçekleştirilen toplantıda başlarında Başvezir Halîl Bû Hâcib ve Şeyhülislâm Ahmed Bayram'ın bulunduğu, ülkenin müslüman ve Arap karakterinin korunmasını, Zeytûne'de eğitim ve öğretimin eskisi gibi devam etmesini düşünen muhafazakârlarla Zeytûne'de eğitimin yeniden düzenlenmesini isteyen Mâlikî başmüftüsü Muhammed Tâhir İbn Âşûr'un liderliğindeki ıslahçılar arasında şiddetli tartışmalar yaşandı. 1932'de İbn Âşûr'un hükümeti adına Zeytûne'nin ve bağlı birimlerin idaresiyle görevlendirilmesi dengeyi ıslahçıların lehine çevirdi. İbn Âşûr, *Eleyse's-şubhu bi-karîb* adlı eserinde ortaya koyduğu, Zeytûne Medresesi'ndeki öğretimin ıslahı planını uygulamaya başladı. Camide eğitim işleri için kurulan nezâretü'l-ilmîyenin yerini meclisü'l-ıslah aldı. Ders okutacak müderrisler üç gruba ayrıldı; birinci grupta otuz, ikinci grupta on iki, üçüncü grupta elli müderris görevlendirildi. Bir buçuk yıl sonra istifa eden başmüftü İbn Âşûr 1945'te tekrar aynı göreve getirilince idarî, ilmî ve pedagojik bakımdan önemli yenilikler gerçekleştirildi. Zeytûne'nin şube sayısı ikisi Cezayir'de olmak üzere yirmiyeye ulaştı, kızlar için özel bir medrese açıldı. Neticede müderrislerin sayısı arttığı gibi talebelerin sayısı da 3000'den 25.000'e ulaştı. 1946'da müfredata riyâzî ve tabîî ilimler, tarih, coğrafya ve felsefeyle ilgili dersler konuldu. Öğretimin modernleştirilmesi yolunda atılan en önemli adım Zeytûne'de 1951'de eş-Şu'betü'l-asriyye'nin açılması oldu. Bu şubede Arapça'nın yanında Fransızca ve İngilizce de öğretiliyordu. Yeniliklerin ardından Zeytûne'de eğitim ve öğretim gelişti, mezunlar Tunus'un her tarafına yayıldı. Ülkenin camilerinde görev yapan imam ve hatiplerin hemen hemen tamamı Zeytûne Medresesi mezunuydu. Fas, Trablus, Cezayir ve Moritanya'da da faaliyette bulunan görevliler vardı. Zeytûnî nisbesiyle anılan bu âlimler Tunus'ta seçkin bir konuma sahipti. Mescid ve camilerde imamlık, müderrislik ve vâzilik yaptıkları gibi kendisine alım satım, kira ve nikâh akidlerini yapma yetkisi de verilmişti. Bunların arasından büyük edip ve şairler çıkmıştır.

İbn Ebü'd-Diyâf, müfessir ve Sünnî ıslahatçı geleneğin başlıca temsilcisi Muhammed Tâhir İbn Âşûr, oğlu Muhammed Fâzıl İbn Âşûr, şair ve edip Mahmûd Kabâdû, 1906'da Fransız emperyalizmine karşı Tûnisü'l-fetâh hareketini başlatan Ali Bâş Hanbe, Fransızlar'a karşı Tunus'un bağımsızlığı fikrini savunan siyaset adamı Abdülazîz b. İbrâhim es-Seâlibî, devlet adamı, tarihçi ve şair Ebü'l-Kâsım eş-Şâbbî, Osmanlı hâkimiyetinin son devrinde ve işgal döneminde Zeytûne'de yetişen meşhur âlim, fikir ve siyaset adamlarının başında gelir. Fransız sömürgeci idaresine karşı başlatılan millî hareketin liderlerinin çoğu bunların arasından çıkmıştır. Hüseyinler döneminden itibaren önemli görevlere getirilen ve devlet işlerinin yürütülmesinde etkili olan Zeytûne âlimleri Tunus Devleti'nin kurulması sırasında da önemli katkılarda bulunmuşlardır. Cezayir ıslah hareketinin ilk ve en önemli temsilcisi Abdülhamîd b. Bâdis de Zeytûne Medresesi'nde yetişmiştir. Yaklaşık on üç asır boyunca kesintisiz eğitim vermeyi başaran, XIX. yüzyılda bir üniversite statüsü kazanarak İslâm dünyasının en önemli öğretim kurumları arasına giren Zeytûne Camii'nde yürütülmekte olan eğitim-öğretim faaliyeti, 1956'da Tunus'un bağımsızlığını kazanmasının ardından kurulan Zeytûne Üniversitesi'ne (el-Câmiatü'z-Zeytûniyye) nakledildi. Ancak 1960'lı yıllardan itibaren devlet tarafından Zeytûne mezunlarına karşı şiddetli bir baskı uygulandı. Memuriyetlerine engeller konuldu, itibarları zedelendi ve büyük sıkıntılarla karşılaştılar. Bunların pek çoğu Doğu ve Batı ülkelerine sığınmak zorunda kaldı.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü'l-Arab, *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye ve Tûnis* (nşr. Ali eş-Şâbbî – Nuaym Hasan el-Yâfi), Tunus 1968, s. 212, 215, 217, 223-226; Ebü Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü'n-nüfûs* (nşr. Hüseyin Münis), Kahire 1951, I, 162-166, 323-324; Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 697-699; İbn Ebü Dinâr, *el-Mû'nis fi ahbâri İfrîkiyye ve Tûnis*, Beyrut 1993, tür.yer.; Hüseyin Hoca, *Zeylû Beşâ'iri'l-imân bi-fütühâti Âli 'Osmân* (nşr. Tâhir el-Ma'mûrî), Libya-Tunus, ts. (ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-kitâb), s. 45-47, 167-305; Ahmed Fikrî, *Mescidü'z-Zeytûneti'l-Câmi' fi Tûnis*, Kahire 1953; M. Hidir Hüseyin, *Tûnis ve Câmi'ü'z-Zeytûne* (nşr. Ali Rızâ et-Tûnisî), Dimaşk 1391/1971, s. 7-10, 16, 31-41, 44-127; Muhammed b. Osman el-Haşâişî, *Târîhu Câmi'i'z-Zeytûne* (nşr. Cîlânî b. Yahyâ), Tunus 1973; Tâhir el-Ma'mûrî, *Câmi'ü'z-Zeytûne ve medârisü'l-ilm fi'l-ahdeyni'l-Haşî ve't-Türki*, Trablus 1980, s. 45-78; Muhammed b. Hoca, *Târîhu me'âlimi't-tevhîd fi'l-kadîm ve'l-cedîd* (nşr. Hammâdî es-Sâhilî – Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1985, s. 41-115; Sâdik ez-Zemerîfî, *A'lâm Tûnisîyyûn* (trc. Hammâdî es-Sâhilî), Beyrut 1986, tür.yer.; R. Brunschwig,

Târîhu İfrîkiyye fi'l-ahdi'l-Haşî (trc. Hammâdî es-Sâhilî), Beyrut 1988, II, 299-311, 374-386; Tâhâ el-Velî, *el-Mesâcid fi'l-İslâm*, Beyrut 1409/1988, s. 558-601; Tâhir Muzaffer el-Amîd, *Âşârü'l-Mağrib ve'l-Endelûs*, Bağdad, ts. (Câmiatü Bağdâd), s. 103-109; M. Aziz b. Âşûr, *Câmi'ü'z-Zeytûne*, Tunus 1991, s. 90-112; Muhammed Bûzeyne, *Meşâhirü't-Tûnisîyyûn*, Tunus 1992, tür.yer.; A. H. Green, *el-'Ulemâ'ü't-Tûnisîyyûn: 1873-1915* (trc. Hafnâvî Amâiriyye – Esmâ Muallâ), Tunus 1416/1995, tür.yer.; Muhtâr el-Ayyâşî, *ez-Zeytûne ve'z-Zeytûniyyûn fi târihi Tûnisî'l-mu'âsir (1883-1958)*, Tunus 2003; Khalife Chater, "Zaytûna", *EP* (İng.), XI, 488-490; Cevâd Tercümân, "ez-Zeytûne (el-Mescidü'l-Câmi'î)", *el-Mevsû'atü'l-'Arabiyye*, Dimaşk 2004, X, 488-492.



İSMÂİL YİĞİT

ZEYYÂNÎ (الزَّيَّانِي)

- Ebü'l-Kâsım (Belkâsım)
b. Ahmed b. Muhammed
b. Alî b. İbrâhim ez-Zeyyânî
(ö. 1249/1833)

Faşlı devlet adamı, tarihçi
ve seyyah.

1147'de (1734) Fas şehrinde doğdu. Berberî Sanhâce'nin kollarından Zeyyân kabilesine mensuptur. Fas şehrinin camii ve medreselerinde Muhammed b. Hasan el-Bennânî, Muhammed b. Tayyib el-Kâdirî, Ahmed b. Tâhir eş-Şarkî, Muhammed b. İbrâhim ve Ebü Hafs Ömer el-Fâsî gibi âlimlerden tefsir, hadis, fıkıh, mantık, nahiv ve lugat ilimlerini tahsil etti. Tarih, neşeb, coğrafya ve simya alanına ilgisi, Mevlây İsmâil'in sarayında imamlık yapmış olan ve bu alanlarda zamanının en meşhuru sayılan dedesi Ali b. İbrâhim'den kalan kitaplarla başladı. Ülkedeki taht kavgası ve karışıklıklardan uzaklaşmak isteyen babasıyla birlikte 1169'da (1756) Medine'ye gitti. Ticaret maksadıyla gittikleri Mısır'da bulunduğu sırada simya ilmi ve sihir alanında tecrübe ve bilgilerini arttırdı. III. Mevlây Muhammed'in tahta geçtiği duyulunca İtalya, Fransa ve Portekiz sahillerini takip ederek ailesiyle birlikte ülkesine döndü. Zeyyânî, bu yolculukta uğradıkları Marsilya ve Barselona'da Avrupa şehirlerindeki önemli kalkınmayı görme imkânı buldu.

Fas'ta III. Mevlây Muhammed tarafından yönetimde (mahzen) kâtip olarak görevlendirilen Zeyyânî, yarım asırdan fazla hizmet edeceği Filâfî sarayındaki bu ilk görevi sırasında bilgisi ve üstün meziyetleriyle sultanın güvenini kazandı. Berberî lehçelerine vâkıf olduğundan sultan kendisini çeşitli bölgelerde isyan eden kabilelerle